

І.В. Тарасова

аспірант

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Науковий керівник: д.ю.н., проф. Шумило М.Є.

Підписки про невиїзд у системі запобіжних заходів в Статуті Кримінального судочинства 1864 року

У статті досліджується виникнення та нормативне закріплення запобіжного заходу – підписки про невиїзд. Розглядається та аналізується місце підписки про невиїзд у системі запобіжних заходів відповідно до Статуту Кримінального судочинства 1864 р.

В статье исследуется возникновение и нормативное закрепление меры пресечения – подписки про невыезд. Рассматривается и анализируется место подписки про невыезд в системе мер пресечения в соответствии со Статутом Уголовного судопроизводства 1864 г.

The article investigates the emergence and consolidation of the normative measure of restraint – a subscription of parole. Reviewed and analyzed the place of subscription of parole in the system of preventive measures in accordance with the Statute of Criminal Justice in 1864.

Ключові слова: запобіжні заходи; підписка про невиїзд; «подписка о явке к следствию и неотлучке с места жительства»; «отобрания вида на жительство»; місце проживання.

Постановка проблеми

У сучасній Україні, в зв'язку зі змінами в суспільно-політичному житті, його демократизації, йде процес гуманізації кримінального судочинства. Реформування існуючої системи судочинства гостро виявляє необхідність у законодавчому корегуванні інститутів кримінально-процесуального права на засадах дотримання прав людини та громадянина, в тому числі і відносно застосування запобіжних заходів. Крім цього, в останні роки відмічається зростання численності злочинів, що, відповідно, супроводжується необхідністю частіше звертатися до різних засобів кримінально-процесуального примусу. Відтак, практика застосування запобіжних заходів виявила недоліки в старих засобах та формах провадження розслідування з кримінальних справ та у використанні примусу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Законодавчо закріплені норми кримінального процесу самі по собі не можуть бути вірно осмисленими та вдосконаленими без розгляду та оцінки попередніх етапів розвитку кримінально-процесуального права. Саме тому необхідно звернути увагу на джерела формування та історію виникнення сучасних видів запобіжних заходів.

Відомий процесуаліст кінця XIX ст. – початку XX ст., професор І.Я. Фойницький відзначав, що: «Важностью этих мер, применяемых к лицам, вина которых еще не доказана в порядке судебном, объясняется то усиленное внимание, которое на них обращают и законодательство, и наука» [2, с. 302].

Історія законодавства відносно запобіжних заходів в Україні поділяється на декілька етапів. У даній роботі розглянемо той етап розвитку, коли Україна входила до складу Російської імперії. Цю тему розглядали у своїх роботах на-

ступні автори: М.В. Духовський, Д.А. Карніцький, А. Кістяковський, П.І. Люблінський, В. Мікляшевський, М.М. Розин, М.С. Строгович, Д.Г. Тальберг, І.Я. Фойницький, А. Чебішев-Дмитрієв. Дослідженням загальних питань застосування запобіжних заходів займались у наукових роботах З.Д. Єнікеева, М.І Капінуса, В.А. Михайлова, М.М. Михеєнко, А.П. Рижова, Л.К. Трунової, В.М. Тертишника, Н.В. Щедрина.

Невирішені раніше частини загальної проблеми

Проте, фундаментальні наукові дослідження не досить ретельно розглядають проблеми запобіжних заходів, не пов'язані з позбавленням волі, як-то підписка про невіїзд, яка є найрозповсюдженим запобіжним заходом у сучасному кримінальному процесі України. Відтак, виходячи з аналізу наукової літератури, можливо зробити висновок, що питання застосування підписки про невіїзд недостатньо вивчені, але потребують законодавчого корегування з обраховуванням соціально-правових аспектів сучасної України.

Формулювання цілей статті

З'ясувати позитивні аспекти та недоліки у законодавчому закріпленні підписки про невіїзд, які існували наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Проаналізувати розвиток наукової думки з приводу вдосконалення даної норми права.

Виклад основного матеріалу дослідження

Розглядаючи питання, які пов'язані із застосуванням підписки про невіїзд в Україні, важливо звернути увагу на розвиток інституту запобіжних заходів та історію законодавчого закріплення даного інституту. Багато питань, які наразі актуальні, підіймалися вченими-процесуалістами ще наприкінці ХІХ ст. Так, наприклад, П.І. Люблінський писав: «Меры, обеспечивающие не уклонение обвиняемого от правосудия, будут применяться всегда, пока применения правосудия не будет поставлено в зависимость от воли лица, нарушившего закон, пока индивидуальная воля такого лица сама не будет искать в правосудии примирения с обществом. Такой идеал еще далеко. Но отдаленность его несколько не говорит за то, что эти меры должны сохранять присущий им суровый характер» [1, с. 49].

Запобіжні заходи, як інститут кримінально-процесуального права, виникли на тому етапі розвитку держави, коли суспільство визнало необхідність застосування державного примусу при врегулюванні спорів, які пов'язані зі скоєнням злочинів. Це сталося внаслідок збільшення численності общини та, відповідно, збільшення численності сутичок та злочинів. У давньоруському кримінальному процесі, який мав форму приватно-позивну, не було потреби у використанні державного примусу, яке б гарантувало явку сторони-відповідача. Забезпечення явки відповідача до суду було обов'язком сторони-позивача та регулювалось нормами – звичаями. Історія формування першого «прообразу» запобіжного заходу починається з Древньої Русі ХІІІ сторіччя. На той час у першій пам'ятці історії законодавства на Русі – «Руській Правді» – було посилення лише на один вид запобіжного заходу – поруку.

У подальшому, вже в Російській імперії, було законодавчо закріплено інститут запобіжних заходів разом із прийняттям «Свода законів 1832 г.». У ньому була визначена певна система запобіжних заходів, яка включала: «содержание в тюрьме и при полиции; домашний арест; полицейский надзор; отдача на поруки». На практиці, відповідно до державної політики того часу, найбільш розповсюдженим запобіжним заходом стає тримання під вартою [10].

Статути Кримінального судочинства від 20 листопада 1864 р. замінили «Свод законів», змінивши систему та порядок застосування запобіжних заходів. Законодавець значно звужив випадки застосування взяття під варту, розширив рамки

застосування запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі, одним з яких є підписка про невиїзд. Ці зміни є проявом гуманізації кримінального процесу, оскільки були законодавчо закріплені гарантії захисту прав та інтересів особистості при застосуванні запобіжних заходів. Законодавче закріплення підписки про невиїзд також мало на меті обмежити випадки застосування до підозрюваних (обвинувачених) найбільш суворого запобіжного заходу – позбавлення волі.

Прийняття в 1864 р. Судових статутів змусило вчених того часу визначити необхідність у детальному розгляді нових видів запобіжних заходів, а також практичних та теоретичних питань, пов'язаних з кримінально-процесуальним примусом та із застосуванням запобіжних заходів.

Слід відзначити, що запобіжні заходи рідко регламентуються законодавцем «навмисно». Саме суспільне життя «напрацьовує» ряд заходів, які фіксує та використовує держава. Відповідно, умови суспільного життя корегують застосування встановленого у законі заходу на практиці та виявляють його переваги чи недоліки. Але одним із заходів, який у Росії було визначено безпосередньо законодавцем у 1864 р., є саме – «подписка о явке к следствию и неотлучке с места жительства» [1].

Ідея звільнення з-під варті обвинуваченого до судового розгляду справи за умови письмового або усного зобов'язання (присяги) обвинуваченого з'являтися по першому виклику до суду чи до слідства та не покидати округу, де іде слідство, існувала в законодавствах інших країн, починаючи зі Стародавнього Риму. Наприклад, у Кодексі кримінального процесу Франції від 1808 р. (ст. 113) наведена норма визначалась як «попередня свобода» [1, с. 130].

Прусське законодавство, у свою чергу, поміж запобіжних заходів визначає таку форму кримінально-процесуального примусу, як «затримку в місті» на час проведення суду, та передбачає можливість звільнення обвинуваченого під присягу про невідлучку без відома суду із судового округу до закінчення провадження по кримінальній справі, про що складається окремий протокол [4, с. 166]. Але загальна думка, яка зафіксована у законодавстві цих країн у кінці XIX сторіччя, полягала в тому, що обов'язок явки обвинуваченого до суду та невідлучки із судового округу на час проведення слідства можливо було застосувати як додатковий захід, поруч із залогом або порукою. Крім цього, не було обмежень щодо зміни обвинуваченим місця проживання, або обов'язковим погодженням зміни проживання зі слідчим чи судом [4, с. 150].

Розробники Статутів Кримінального судочинства від 1864 р. (надалі – СКС) вирішили у статті 415 СКС закріпити загальну норму, яка стосується всіх обвинувачених, – заборона відлучатися без згоди слідчого із місця де проводиться слідство, і у статті 416 СКС ввести новий самостійний запобіжний захід – «подписку о явке к следствию и неотлучке с места жительства» [5, с. 124].

Учені кінця XIX – початку XX сторіччя були більш схильні до думки, що «подписка о явке к следствию и неотлучке с места жительства» не є самостійним запобіжним заходом, а є засобом загального характеру та відноситься до «запрещения отлучки из той местности, в которой производится дело». Ця думка ґрунтується на тому, що обидва засоби існують на принципах морального тиску та обмежують право особистості відносно свободи пересування, але підписка про невідлучку обмежує свободу пересування більше, ніж того потребують завдання слідства [1, с. 318].

Перелік запобіжних заходів викладений у статті 416 СКС: «Для воспрепятствования обвиняемым уклонения от следствия принимаются следующие меры: 1) отобрания вида на жительства или обязанности их подпискою о явке к следствию и неотлучке с места жительства...» [5, с. 124].

Детальне вивчення Статутів Кримінального судочинства від 1864 р. дає нам

змогу стверджувати, що хоча законодавець ставить в одному пункті «отображення вида на жительство» та «подписку о явке к следствию и неотлучке с места жительства» через зв'язку «или», це різні, самостійні види запобіжних заходів, які не є взаємовиключними та не доповнюють один одного.

«Подписка о явке к следствию и неотлучке с места жительства» має певні характеристики, що відокремлюють її від «отображення вида на жительство», а саме:

- термін «підписка» вказує на обов'язкову письменність, тобто це документ, який має встановлену процесуальну форму;
- цей запобіжний захід містить певні обов'язки обвинуваченого, за невиконання яких мають наступити певні процесуальні наслідки:
 - з'являтися до слідства чи суду за викликом;
 - обов'язок не відлучатись з місця проживання;
 - застосування підписки обмежує право обвинуваченого на самостійний вибір місця проживання, тим самим дає змогу слідчому викликати обвинуваченого у будь-який час [4].

У свою чергу, такий запобіжний захід, як «отображення вида на жительство», не має зазначених характеристик. Суть даного заходу – позбавлення обвинуваченого того документу, який дозволяє йому проживати та працювати на території Російської імперії – паспорта.

Відносно ваги кожного із засобів, думки вчених були не одностайні. Наприклад, М.М. Розін висловлював думку, що хоча «отображення вида на жительство» та «подписка о явке к следствию и неотлучке с места жительства» – обидва заходи, які засновані на засадах морального характеру, але перший захід є найбільш вагомим, тобто найбільш ефективний як засіб проти ухилення обвинуваченого від суду та слідства, тому що дає змогу в разі втечі обвинуваченого легко та швидко його розшукати [6].

Вважаємо, що ці два різних засоби стоять в одному пункті статті 416 СКС, тому що законодавець вважав їх рівнозначними за силою. Оскільки, по-перше, обидві норми є заходами психологічного примусу, пов'язаного із соціальними умовами обвинуваченого, тобто і «подписка о явке к следствию и неотлучке с места жительства», і «отображення вида на жительство» обмежують, насамперед, соціальні можливості обвинуваченого. По-друге, це були нові для російського законодавства та практики норми, законодавець був не в змозі визначити, яка з них найбільш сувора, а яка – найбільш м'яка, та який із цих заходів буде більш ефективний при вирішенні питань кримінального процесу.

Розкриємо більш детально зміст норми щодо «подписки о явке к следствию и неотлучке с места жительства». Підписка «о явке к следствию и неотлучке с места жительства» – це письмове зобов'язання підозрюваного чи обвинуваченого не відлучатись з місця проживання та з'являтися по першому виклику до слідства чи суду.

Згідно з класифікацією «мер обеспечения неуклонения обвиняемого от суда и следствия», наведеною в працях провідного вченого XIX ст. П.І. Люблінського, підписка щодо невідлучки відноситься до заходів психологічного примусу. Цей запобіжний захід засновано на безпосередній мотивації обвинуваченого відповідно до соціального положення. П.І. Люблінський визначав залежність особистості від суспільства: «Современный строй характеризуется значительной зависимостью индивида от того круга, где он живет. Его интерес сросся с социальной обстановкой» [1, с. 30]. Тому ефективність даного заходу обумовлює, в якості спеціального заходу – як морального аспекту – зобов'язання, надане слідчим органам, так й егоїстичний мотив – можливість призначення більш суворого запобіжного заходу [1, с. 337].

Взагалі, законодавець у Статуті Кримінального судочинства від 1864 р. не

розкриває змісту норми щодо підписки та не вказує порядок та випадки її застосування, але, як вбачається з назви, у відповідності до статті 416 СКС запобіжний захід у вигляді «підписки о явке к следствию и неотлучке с места жительства» складався з двох частин. Перша частина підписки – це обов'язок щодо явки до слідства, друга – обов'язок щодо невідлучки з місця проживання.

На той час поміж учених-процесуалістів були різні думки стосовно доцільності обох частин. Деякі вчені вважали, що необхідно залишити першу частину – обов'язок щодо явки. Інші, навпаки, висловлювали думку, що обов'язок щодо невідлучки дублює норму статті 415 Статуту Кримінального Судочинства, в якій зазначена «общая мера по отношению ко всем обвиняемым – запрещение отлучаться без разрешения следователя из того города или участка, где производится следствие» [5, с. 124]. «Подписка о неотлучке есть некоторое стеснение свободы, основанное на тех же нравственных и юридических мотивах, как и обязательство явки» [1, с. 338].

Відносно необхідності існування у законодавстві норми права, яка містить «неотлучку с места жительства», П.І. Люблінський схилився до думки, що обов'язок обвинуваченого не відлучатись з місця проживання стискає свободу обвинуваченого набагато більше, ніж того потребує правосуддя. Слідчому необхідно знати місце перебування підозрюваного, обвинуваченого для забезпечення можливості в потрібній час та швидко викликати особу. Це можливо, коли обвинувачений просто повідомляє слідчого про своє місце перебування, для цього не обов'язково накладати заборону на свободу вибору місця проживання [1].

Важливою особливістю підписки про невідлучку, як запобіжного заходу, є обмеження можливості обвинуваченого змінити місце проживання. Взагалі, немає посилань про необхідність чіткого фіксування адреси обвинуваченого в підписці, та не вказується засобів перевірки виконання обвинуваченим умов підписки.

Учені на той час вважали, що питання визначення місця проживання є дискусійним. «Фразу «место жительства» мы понимаем в самом тесном смысле, т.е. определяется не только местность, в которой живет обвиняемый, но та квартира дома, в которой он проживает» – вважав В. Мікляшевський [4, с. 156].

Деякі вчені, в свою чергу, вважали, що не потрібно звужувати поняття «місце проживання» до якоїсь чітко визначеної квартири, маючи на увазі необхідність, в разі потреби, надати можливість обвинуваченому пересуватися в межах міста (селища), в якому він постійно проживає [1].

Але це не всі аспекти, які розглядали вчені кінця XIX ст. – початку XX ст. Необхідно зазначити, що кожний запобіжний захід повинен відповідати певним умовам відповідності дійсності та мети його застосування, а саме:

- 1) він дійсно запобігає можливості ухилитися від суду та слідства;
- 2) по можливості менш стискає свободу та інші права громадянина;
- 3) відповідає економічним та трудовим витратам держави при застосуванні запобіжного заходу [1].

Отже, «подписка о явке к следствию и неотлучке с места жительства» повинна відповідати всім цим умовам. Необхідність посилення даної норми, призначення стягнення за її порушення, як за порушення процесуальної норми, має під собою певне підґрунтя. Більшість учених поділяли думку, що при відсутності санкцій за порушення умов «підписки о явке к следствию и неотлучке с места жительства», зазначена норма не буде дієвою у зв'язку з тим, що наслідки порушення мають тільки процесуальне значення, та норма права, яка регулює даний запобіжний захід, не містить відповідальності.

Деякі наполягали взагалі на виключенні цього заходу з переліку, що зазна-

чений у статті 416 Статуту Кримінального Судочинства від 1864 р. На їх погляд, він не встановлює будь-яких нових обов'язків та взагалі неспроможний утримати правопорушника від втечі [4].

С.В. Познишев, наприклад, розглянувши дану норму права, зробив такий висновок, що: «Подписка о неотлучке — мера малодействительная; неисполнение обвиняемым данной им подписки может влечь лишь принятие более строгой меры пресечения — отобрание вида на жительство» [3, с. 188].

Категоричним у своїх висловлюваннях був інший відомий процесуаліст кінця XIX ст. — М.В. Духовської, який взагалі вважав, що: «Подписку о явке к следователю в сущности нельзя даже считать мерою пресечения, ибо каждый обвиняемый, не желающий быть подвергнутым приводу, обязан и без предварительной подписки являться к судебному следователю по его вызовам» [9, с. 268].

У Статуті Кримінального судочинства 1864 р. були наведені норми права, в яких вказувалось, коли певний вид запобіжного заходу мав бути застосовано як вищий запобіжний захід, але не було такої вказівки стосовно застосування підписки щодо невідлучки. Це дає нам розуміння того, що цей запобіжний захід не застосувався як «вищий» запобіжний захід, тому завжди було можливо змінити його на будь-який інший, більш суворий запобіжний захід.

Таким чином, з наведеного вище можемо виділити ті характерні риси, які були притаманні «подписке о явке к следствию и неотлучке с места жительства» відповідно до Статуту Кримінального судочинства від 1864 р.:

1. Підписка є заходом державного примусу, засобом «обеспечения не уклонения обвиняемого от суда и следствия».
2. Відноситься до заходів психологічного примусу соціального значення.
3. Мета підписки — гарантування явки обвинуваченого до суду та слідства в разі необхідності, та обмеження можливості його втечі.
4. Це документ, який має встановлену законодавством процесуальну форму.
5. Може бути застосована тільки до особи, притягнутої до слідства в якості обвинуваченого.
6. Це запобіжний захід, який містить обов'язок обвинуваченого з'являтися до слідства та не змінювати місце проживання.
7. За порушення вказаних в підписці обов'язків мають наступити певні процесуальні наслідки.
8. У переліку запобіжних заходів підписка є найбільш м'яким запобіжним заходом.

Висновки

Розглянувши наведене вище, можемо зробити висновки, що підписка про невіїзд була запозичена з досвіду західної Європи, і необхідність її запровадження обумовлювалась демократизацією кримінального процесу в 1864 р. Зараз Україна також переживає період реформування та демократизації кримінального процесу, тому постають питання пом'якшення запобіжних заходів та розширення випадків та умов застосування запобіжних заходів, не пов'язаних з позбавленням волі.

Наразі норми права, які регулюють підписку про невіїзд в сучасній Україні, мають інше формулювання, є й деякі зміни в порядку та умовах застосування відносно Статуту Кримінального судочинства 1864 р. Але загальна характеристика даного виду запобіжного заходу залишилася незмінна. Крім цього, деякі питання, які розглядали вчені ще наприкінці XIX ст. — початку XX ст., і зараз залишаються актуальними, як-то: визначення місця проживання; посилення відповідальності за невиконання умов підписки про невіїзд; нормативне вдосконалення порядку та умов застосування тощо.

Підписка про невиїзд, як і інші запобіжні заходи, пройшла декілька етапів розвитку та нормативного закріплення. Цей запобіжний захід показав свою дієвість та необхідність його застосування на практиці, але і він потребує вдосконалення з погляду на сучасні тенденції.

Література

1. *Люблінський П.І.* Свобода личности в уголовном процессе. Меры обеспечивающие неуклонение обвиняемого от правосудия / П.І. Люблінський. – СПб., Сенатская типографія, 1906 р., – 705 с.
2. *Фоніцький І.Я.* Курс уголовного судопроизводства / І.Я. Фоніцький. – СПб., т. 2. / Під ред. А.В. Смирнова., вид. «Альфа», 1996 р. – 607 с.
3. *Познишев С.В.* Элементарный учебник русского уголовного процесса / С.В. Познишев. – М., типографія Г.А. Леман, 1913 р., – 328 с.
4. *Мікляшевський В.* О средствах представления обвиняемого в суд и пресечения ему способов уклонения от следствия и суда / В. Мікляшевський. – Варшава, т. 1 / типографія Івана Котті, 1872 р. – 323 с.
5. Статут Кримінального Судочинства 1864 р. – СПб. / під ред. Озеровського М., вид. «Законоведение», 1913 р. – 430 с.
6. *Розін М.М.* Уголовное судопроизводство. Пособие к лекціям / М.М. Розін. – Томск: Типографія сибірського товариства печатної справи, 1913. – 570 с.
7. *Кістяковський А.* О пресечении обвиняемому способов уклонения от следствия и суда / А. Кістяковський. – СПб.: вид. «Судебные вести», 1868 р. – 430 с.
8. Кримінально-процесуальний кодекс України. – К.: видав. «Право», 2007 р. – 196 с.
9. *Духовська М.В.* Русский уголовный процесс / М.В. Духовська. – М.: Типографія А.П. Поплавського, 1910 р. – 448 с.
10. *Ткачєва Н.В.* Меры пресечения, не связанные с заключением под стражу, в уголовном процессе России: Монографія / Научный редактор А.В. Кудрявцева. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2004 р. – 192 с.